

دانشگاه پیام نور

مرکز کرج

پایان نامه برای دریافت مدرک کارشناسی ارشد

بخش علمی: ادبیات و زبانهای خارجی

رشته: زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه:

تحلیل تطبیقی دفتر اول و ششم در مثنوی معنوی

عباس گرشاسبزاده

استاد راهنما: آقای دکتر مجید سرمدی

استاد مشاور: خانم دکتر طاهره جعفرقلیان

اردیبهشت ۱۳۹۳

تصویب نامه

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

تحت عنوان: " تحلیل تطبیقی دفتر اول و ششم در مثنوی معنوی "

نام و نام خانوادگی: آقای عباس گرشاسب زاده
شماره دانشجویی: ۹۰۹۷۳۰۳۵۲

ساعت: ۹-۱۱

روز: چهارشنبه

تاریخ دفاع: ۹۳/۰۲/۰۴

درجه ارزشیابی: عالی

نمره به عدد: ۱۹.۵ به حروف: نوزده و پنج

اعضای هیات داوران:

ردیف	نام و نام خانوادگی	هیات داوران	مرتبه دانشگاهی	دانشگاه/ موسسه	امضاء
۱	دکتر مجید سرمدی	استاد راهنما	استادیار	پیام نور	
۲	دکتر طاهره جعفرقلیان	استاد مشاور	استادیار	پیام نور	
۳	دکتر علی (پدرام) میرزایی	استاد داور	استادیار	پیام نور	
۴	دکتر مجید سرمدی	نماینده تحصیلات تکمیلی	استادیار	پیام نور	

ای مادرم

ای شمع خاموش!

ای بخت خفته!

ای مادرم ای بوستان رفته بر باد

ای بلبل بی نغمه در چنگال پائیز!

ای مرغ عرشی کز پس عمری اسیری،

سوی خدا با خاطری شاد

پرواز کردی زین قفس، آزاد آزاد

جای تو خالی!

پنداشتی عشق تو را من بردم از یاد؟!

نه... این فسانه است

هرگز فراموشت نخواهم کرد مادر!

ای وای بر من. تا با تو بودم

مهدی سهیلی

تقدیم به

روح پر فتوح مادر عزیزم

که تا بود

سختی‌ها و دشواری‌های زندگی‌ام، ناچیز و حقیر می‌نمود

و تارفت

خوشی‌ها و زیبایی‌های زندگی‌ام رنگ اندوه به خود گرفت.

امید است

آفتاب مهرش در آستانه قلبم، هرگز غروب نکند.

استاد ارجمند جناب آقای دکتر مجید سرمدی و سرکار خانم دکتر طاهره جعفرقلیان

چگونه سپاس گویم مهربانی و لطف شما را که سرشار از عشق و یقین است.

چگونه سپاس گویم تأثیر علم آموزی شما را که چراغ روشن هدایت را بر کلبه محقر وجودم
فروزان ساخته است.

آری

در مقابل این همه عظمت و شکوه شما

مرا نه توان سپاس است و نه کلام وصف.

چکیده

هدف این تحقیق، تحلیل تطبیقی دفتر اول و ششم مثنوی معنوی است. نگارنده تلاش کرده‌است در حد بضاعت ناچیز خود ساختار روایی، موضوعی، زبانی و دستوری هر دو دفتر را مورد بررسی و مذاقه قرار دهد. بر همین اساس فرهنگی بر اساس قرآن، تلمیحات، کنایات، تشبیهات، استعارات و نیز سبک و ساختارگریزی مولانا که هدفمند و در جهت نیل به اهداف خود او بوده‌است، تهیه شد و به صورت مقایسه‌ای در هر دو دفتر مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. در حین انجام تحقیق توجه نویسنده به بسامد واژگان هر دو دفتر معطوف شد و این احساس به وجود آمد که ممکن است رابطه معنا داری در این بخش وجود داشته باشد. بنابراین بسامد واژگان دفتر اول و ششم نیز آماده و مورد بررسی قرار گرفت. از این رو، با کمال تعجب معلوم شد علیرغم ادعای برخی محققان داخلی و خارجی، ساختار مثنوی هدفمند و دارای طرح و ساختار مشخص است و می‌توان ادعا کرد اجزای این کتاب دارای انسجام محکم داخلی است و بسان قطعه‌های یک پازل هر کدام در جای خود مجموعه را کامل می‌کنند. لذا، توجه مجدد و موشکافانه به آن می‌تواند دنیای جدیدی را به روی ما بگشاید.

کلید واژه: مولانا، تحلیل تطبیقی، دفتر اول، دفتر ششم، بسامد، ساختار روایی

فهرست مطالب

۱	پیشگفتار
۲	فصل اول. کلیات
۳	۱-۱ تعاریف و مفاهیم
۳	۱-۱-۱ تعریف مسأله و بیان سؤال‌های اصلی تحقیق
۴	۲-۱ اهداف
۴	۳-۱ سابقه و ضرورت انجام تحقیق
۴	۲-۱ مثنوی
۵	۳-۱ جلال‌الدین محمد مولوی بلخی
۷	۱-۳-۱ آثار منظوم
۷	۲-۳-۱ آثار منثور
۸	۴-۱ مثنوی معنوی
۹	فصل دوم. بررسی اجمالی دفتر اول مثنوی معنوی
۱۰	۱-۲ مقدمه
۱۰	۱-۱-۲ مقدمه منثور دفتر اول
۱۱	۲-۱-۲ نی‌نامه
۱۲	۲-۲ گفتمان اول
۱۲	۱-۲-۲ ساختار روایی و موضوعی حکایت عاشق شدن پادشاه بر کنیزک...
۱۳	۲-۲-۲ تجزیه و تحلیل و تفسیر اجمالی حکایت عاشق شدن پادشاه بر کنیزک...
۱۴	۳-۲-۲ ساختار روایی و موضوعی حکایت بقال و طوطی
۱۵	۴-۲-۲ تجزیه و تحلیل و تفسیر اجمالی حکایت بقال و طوطی
۱۵	۳-۲ گفتمان دوم
۱۵	۱-۳-۲ ساختار روایی و موضوعی حکایت آن پادشاه جهود ...
۱۶	۲-۳-۲ تجزیه و تحلیل و تفسیر اجمالی حکایت آن پادشاه جهود ...
۱۶	۴-۲ گفتمان سوم
۱۶	۱-۴-۲ ساختار روایی و موضوعی حکایت پادشاه جهود دیگر...
۱۷	۲-۴-۲ تجزیه و تحلیل و تفسیر اجمالی حکایت پادشاه جهود دیگر...
۱۷	۵-۲ گفتمان چهارم
۱۷	۱-۵-۲ ساختار روایی و موضوعی حکایت شیر و نخجیران
۱۸	۲-۵-۲ تجزیه و تحلیل و تفسیر اجمالی حکایت شیر و نخجیران
۱۸	۶-۲ گفتمان پنجم

۱۸	۱-۶-۲ ساختار روایی و موضوعی حکایت رسول روم تا امیرالمومنین عمر(رض)
۲۰	۲-۶-۲ تجزیه و تحلیل و تفسیر حکایت رسول روم تا امیرالمومنین عمر(رض)
۲۰	۷-۲ گفتمان ششم
۲۰	۱-۷-۲ ساختار روایی و موضوعی حکایت طوطی و بازرگان
۲۱	۲-۷-۲ تجزیه و تحلیل و تفسیر حکایت طوطی و بازرگان
۲۲	۸-۲ گفتمان هفتم
۲۲	۱-۸-۲ ساختار روایی و موضوعی حکایت پیر چنگی
۲۳	۲-۸-۲ تجزیه و تحلیل و تفسیر اجمالی حکایت پیر چنگی
۲۴	۹-۲ گفتمان هشتم
۲۴	۱-۹-۲ ساختار روایی و موضوعی حکایت خلیفه که در کرم از حاتم طایی گذشته بود
۲۵	۲-۹-۲ ساختار روایی و موضوعی حکایت خلیفه که در کرم از حاتم طایی گذشته بود
۲۵	۱۰-۲ گفتمان نهم
۲۵	۱-۱۰-۲ ساختار روایی و موضوعی حکایت رفتن گرگ و روباه در خدمت شیر...
۲۶	۲-۱۰-۲ تجزیه و تحلیل و تفسیر حکایت رفتن گرگ و روباه در خدمت شیر...
۲۷	۱۱-۲ گفتمان دهم
۲۷	۱-۱۱-۲ ساختار روایی و موضوعی حکایت آمدن مهمان پیش یوسف(ع)...
۲۷	۲-۱۱-۲ تجزیه و تحلیل و تفسیر حکایت آمدن مهمان پیش یوسف(ع)...
۲۷	۱۲-۲ گفتمان یازدهم
۲۷	۱-۱۲-۲ ساختار روایی و حکایت پرسیدن پیغامبر (ص) مر زید را
۲۸	۲-۱۲-۲ تجزیه و تحلیل و تفسیر حکایت پرسیدن پیغامبر (ص) مر زید را
۲۸	۱۳-۲ گفتمان دوازدهم
۲۸	۱-۱۳-۲ ساختار روایی و موضوعی حکایت خدو انداختن خصم در روی امیرالمومنین...
۲۸	۲-۱۳-۲ تجزیه و تحلیل و تفسیر حکایت خدو انداختن خصم در روی امیرالمومنین...
۲۹	۱۴-۲ ردیف‌های دفتر اول مثنوی
۳۱	۱۵-۲ بسامد واژگان صدر ابیات دفتر اول از لحاظ دستوری
۳۴	۱۶-۲ تلمیحات دفتر اول
۴۳	۱۷-۲ شخصیت‌های اصلی و محوری دفتر اول
۴۶	۱۸-۲ اصطلاحات عرفانی دفتر اول
۴۹	۱۹-۲ تشبیهات دفتر اول
۵۳	۲۰-۲ استعاره‌های دفتر اول
۵۵	۲۱-۲ کنایات دفتر اول
۷۰	فصل سوم. بررسی اجمالی دفتر ششم مثنوی معنوی
۷۱	۱-۳ مقدمه
۷۱	۱-۱-۳ عدم سکوت در برابر ظلم
۷۲	۲-۱-۳ اضداد
۷۲	۲-۳ ولی و ولایت در مثنوی

- ۷۲ ۱-۲-۳ ولی و ولایت در فرهنگ‌های لغت
- ۷۳ ۲-۲-۳ ولی و ولایت در قرآن و تفاسیر
- ۷۳ ۳-۲-۳ ولی و ولایت در متون عرفانی
- ۷۵ ۳-۳-۳ گفتمان اول
- ۷۵ ۱-۳-۳ ساختار روایی و موضوعی حکایتِ سوال سایل از مرغی که بر سر ریش شهری...
۷۵ ۲-۳-۳ تجزیه و تحلیل و تفسیر حکایتِ سوال سایل از مرغی که بر سر ریش شهری...
۷۶ ۴-۳-۳ گفتمان دوم
- ۷۶ ۱-۴-۳ ساختار روایی و موضوعی حکایتِ آن صیّادی که خویشتن در گیاه...
۷۷ ۲-۴-۳ تجزیه و تحلیل و تفسیر حکایتِ آن صیّادی که خویشتن در گیاه...
۷۷ ۵-۳-۳ گفتمان سوم
- ۷۷ ۱-۵-۳ ساختار روایی و موضوعی حکایتِ آن عاشق که شب بیامد بر امید...
۷۸ ۲-۵-۳ تجزیه و تحلیل و تفسیر حکایتِ آن عاشق که شب بیامد بر امید...
۷۸ ۶-۳-۳ گفتمان چهارم
- ۷۸ ۱-۶-۳ ساختار روایی و موضوعی قصهٔ أحد أحد گفتن بلال...
۷۹ ۲-۶-۳ تجزیه و تحلیل و تفسیر قصهٔ أحد أحد گفتن بلال...
۷۹ ۷-۳-۳ گفتمان پنجم
- ۷۹ ۱-۷-۳ ساختار روایی و موضوعی قصهٔ هلال که بندهٔ مخلص بود...
۸۰ ۲-۷-۳ تجزیه و تحلیل و تفسیر قصهٔ هلال که بندهٔ مخلص بود...
۸۱ ۸-۳-۳ گفتمان ششم
- ۸۱ ۱-۸-۳ ساختار روایی و موضوعی حکایتِ آن عجوزه که روی زشت خویش...
۸۱ ۲-۸-۳ تجزیه و تحلیل و تفسیر حکایتِ آن عجوزه که روی زشت خویش...
۸۲ ۹-۳-۳ گفتمان هفتم
- ۸۲ ۱-۹-۳ ساختار روایی و موضوعی حکایتِ آن رنجور که طبیب در او امید...
۸۳ ۲-۹-۳ تجزیه و تحلیل و تفسیر حکایتِ آن رنجور که طبیب در او امید...
۸۴ ۱۰-۳-۳ گفتمان هشتم
- ۸۴ ۱-۱۰-۳ ساختار روایی و موضوعی قصهٔ فقیر روزی طلب...
۸۴ ۲-۱۰-۳ تجزیه و تحلیل و تفسیر قصهٔ فقیر روزی طلب...
۸۵ ۱۱-۳-۳ گفتمان نهم
- ۸۵ ۱-۱۱-۳ ساختار روایی و موضوعی حکایتِ آن سه مسافر مسلمان و ترسا و...
۸۵ ۲-۱۱-۳ تجزیه و تحلیل و تفسیر حکایتِ آن سه مسافر مسلمان و ترسا و...
۸۶ ۱۲-۳-۳ گفتمان دهم
- ۸۶ ۱-۱۲-۳ ساختار روایی و موضوعی حکایتِ منادی کردنِ سید ملک ترمذ که هر...
۸۷ ۲-۱۲-۳ تجزیه و تحلیل و تفسیر حکایتِ منادی کردنِ سید ملک ترمذ که هر...
۸۷ ۱۳-۳-۳ گفتمان رابط
- ۸۷ ۱-۱۳-۳ ساختار روایی و موضوعی قصهٔ عبدالغوث و ربودن پریان او را...
۸۷ ۲-۱۳-۳ تجزیه و تحلیل و تفسیر قصهٔ عبدالغوث و ربودن پریان او را...

۸۸	۱۴-۳	گفتمان یازدهم
۸۸	۱-۱۴-۳	ساختار روایی و موضوعی حکایت آن مرد که وظیفه داشت از محتسب تبریز...
۸۸	۲-۱۴-۳	تجزیه و تحلیل و تفسیر حکایت آن مرد که وظیفه داشت از محتسب تبریز...
۸۹	۱۵-۳	گفتمان دوازدهم
۸۹	۱-۱۵-۳	ساختار روایی و موضوعی حکایت آن پادشاه و وصیت کردن او سه پسر خویش را...
۹۰	۲-۱۵-۳	تجزیه و تحلیل و تفسیر حکایت آن پادشاه و وصیت کردن او سه پسر خویش را...
۹۲	۱۶-۳	ردیف‌های دفتر ششم مثنوی
۹۳	۱۷-۳	بسامد واژگان صدر ابیات دفتر ششم از لحاظ دستوری
۹۶	۱۸-۳	تلمیحات دفتر ششم
۱۰۱	۱۹-۳	شخصیت‌های اصلی و محوری دفتر ششم
۱۰۳	۲۰-۳	اصطلاحات عرفانی دفتر ششم
۱۰۵	۲۱-۳	تشبیهات دفتر ششم
۱۰۸	۲۲-۳	استعاره‌های موجود در دفتر ششم
۱۱۰	۲۳-۳	کنایات دفتر ششم

۱۲۴ فصل چهارم. مقایسه دو دفتر اول و ششم مثنوی معنوی

۱۲۵	۱-۴	سبک مثنوی معنوی و ساختارگریزی آن
۱۲۵	۱-۱-۴	ویژگی‌های دستوری سبک خراسانی
۱۲۷	۱-۲-۴	ساخت گریزی دستوری به ضرورت وزن و قافیه
۱۲۹	۱-۳-۴	ویژگی‌های خاص زبانی مثنوی
۱۳۱	۲-۴	بسامد واژگان یونانی و مغولی در مثنوی معنوی
۱۳۱	۱-۲-۴	بسامد واژگان یونانی
۱۳۳	۲-۲-۴	بسامد واژگان مغولی
۱۳۳	۳-۴	نگاهی به بسامد اعلام در دفتر اول و ششم مثنوی
۱۳۴	۴-۴	مقایسه ردیف‌های دفتر اول و ششم مثنوی
۱۳۵	۵-۴	مقایسه بسامد واژگان صدر ابیات دفتر اول و ششم از نظر دستوری
۱۳۵	۶-۴	مقایسه تشبیهات دفتر اول و ششم مثنوی
۱۳۶	۷-۴	مقایسه تلمیحات دفتر اول و ششم مثنوی
۱۳۷	۸-۴	مقایسه استعارات دفتر اول و ششم مثنوی
۱۳۷	۹-۴	مقایسه کنایات دفتر اول و ششم مثنوی
۱۳۸	۱۰-۴	مقایسه اصطلاحات عرفانی دفتر اول و ششم
۱۴۰	۱۱-۴	مقایسه میزان بهره‌گیری از آیات و احادیث در هر دو دفتر

۱۴۲ فصل پنجم. نتیجه‌گیری

۱۴۳	۱-۵	نظر خود مولانا در خصوص تفاوت دفتر اول و ششم مثنوی
۱۴۳	۲-۵	نحوه و روش‌های اثرپذیری شعر مولانا از قرآن کریم

- ۱۴۵ ۳-۵ تناسب قابل تأمل برخی بسامد واژگان دفتر اول و ششم
 ۱۴۶ ۴-۵ جمع بندی دفتر اول مثنوی
 ۱۴۷ ۵-۵ جمع بندی دفتر ششم مثنوی

فصل ششم. ضمایم

- ۱۴۹
 ۱۵۰ ۱-۶ آمار ردیف دفترهای اول و ششم مثنوی معنوی
 ۱۵۰ ۱-۱-۶ ردیفهای دفتر اول مثنوی
 ۱۸۱ ۲-۱-۶ ردیفهای دفتر ششم مثنوی
 ۱۸۹ ۲-۶ لغات یونانی دخیل در زبان فارسی
 ۱۸۹ ۳-۶ لغات مغولی دخیل در زبان فارسی
 ۱۹۱ ۴-۶ بسامد لغات دفتر اول و ششم مثنوی
 ۱۹۱ ۱-۴-۶ بسامد لغات دفتر اول مثنوی
 ۲۳۶ ۲-۴-۶ بسامد لغات دفتر ششم مثنوی
 ۲۹۳ ۵-۶ بسامد مشترک واژگان دفتر اول و ششم مثنوی
 ۲۹۹ ۶-۶ آیات و احادیث موجود در دفتر اول و ششم
 ۲۹۹ ۶-۶-۱ آیات موجود در دفتر اول
 ۳۰۹ ۶-۶-۲ احادیث موجود در دفتر اول
 ۳۰۹ ۶-۶-۳ آیات موجود در دفتر ششم
 ۳۱۴ ۶-۶-۴ احادیث موجود در دفتر ششم

کتابنامه

- ۳۱۵
 ۳۱۵ الف) کتاب
 ۳۱۶ ب) مقاله

پیشگفتار

طبق بررسی‌های انجام شده بیش از یک هزار منبع در داخل و خارج از کشور در زمینه مثنوی پژوهی و مولانا شناسی تألیف و گردآوری شده است لیکن تاکنون ساختار روایی، موضوعی، زبانی و... دفترهای مثنوی به شکل مقایسه‌ای و تطبیقی مورد بررسی و مذاقه قرار نگرفته است.

از سوی دیگر، اکثر محققان و نویسندگان از جمله ادوارد براون، ویلیام چیتیک، آنه ماری شیمل و... مثنوی را فاقد هرگونه ساختاری دانسته و در مقابل دکتر سید سلمان صفوی مثنوی معنوی را دارای ساختار معنایی و روایی بدیع، پیوسته و منسجم می‌دانند و سعی می‌کند با طرح نظریه پاراللیسم و انعکاس متقابل به اثبات این نظریه پردازند. لذا، نگارنده در این جستار تلاش نمود از الگوی مطرح شده از سوی دکتر صفوی در جهت دستیابی به این مهم، دفتر اول و ششم مثنوی معنوی را مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد.

از سوی دیگر پس از تهیه فرهنگ بسامدی واژگان دفتر اول و ششم توجه نگارنده به اشتراک موجود واژگان این دو دفتر معطوف گردید. دقت ویژه در این تناسب نشان می‌دهد با وجود تحقیقات گسترده‌ای که در زمینه مثنوی پژوهی تاکنون صورت گرفته است و شروح متعددی که بر مثنوی نگاشته شده می‌تواند بیش از پیش محققان را مجاب سازد که مثنوی معنوی بسان مولکول‌های آب دارای اضلاع منظم و چندوجهی است. فلذا، توجه و نیز تجزیه و تحلیل این بخش می‌تواند زمینه شروع و نگارش تحقیقی نو در جهت نزدیکی به نظرات محققانی باشد که مثنوی را ساختارمند، بدیع و... می‌دانند.

عباس گرشاسب زاده

فصل اول

کلیّات

۱-۱ تعاریف و مفاهیم

۱-۱-۱ تعریف مسأله و بیان سؤال‌های اصلی تحقیق

مثنوی آخرین اثر مولاناست که در میان ادبیات عرفانی فارسی جایگاه مناسبی دارد و در این میان توجه و کشف همبستگی‌ها میان خصوصیات ظاهری یک متن، شامل هم‌آوایی و توازن‌های آوایی، واژگانی، صرفی و نحوی و نیز سبکی باعث می‌شود جنبه‌های زیباشناختی این اثر بیش از پیش نمایان شود و همواره با برجسته سازی این زیبایی‌ها به درک مفهوم و معانی دقیق‌تر، پژوهندگان را رهنمون سازد. با توجه به اینکه ساختار یک متن برجسته و فاخر همچون مثنوی، کلیت در هم تنیده‌ای می‌باشد که دارای یک انسجام و استحکام درونی است، می‌توان در سه گام تأمل در متن، تحلیل و تجزیه اجزای یک متن و دریافت ساختار آن در حوزه‌های روایت، زبان در محور افقی و عمودی اشعار، ویژگی‌های آوایی، واژگانی، نحوی و... مهم‌ترین شاخصه‌های ساختاری یک متن را کشف و تبیین کرد. آنچه مثنوی معنوی را از سایر مثنوی‌ها جدا می‌کند این است که انتقال معنی از مطلبی به مطلبی و از حکایتی به مضمونی دیگر و در عین حال پیوستگی و ناگسسته بودن مطالب در آن از وقایع غیرمنتظره است. در این رساله تلاش شده است تا ساختار دو دفتر مورد بررسی و مذاقه قرار بگیرد و به پرسش‌های زیر تا حد امکان پاسخ داده شود:

۱. افکار و اندیشه‌های مولانا از ابتداء (دفتر اول) تا مقطع (دفتر ششم) دچار چه تغییراتی (فکری و...) شده است؟
۲. آیا ساختار موضوعی، روایی و دستوری دفتر ششم منسجم‌تر از دفتر اول است؟
۳. چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی (از نظر بلاغی) میان دو دفتر وجود دارد؟
۴. آیا مفاهیمی همچون تهذیب اخلاق و خودسازی در دفتر اول و ششم بسامد یکسانی دارد؟
۵. آیا مفاهیم عرفانی (شامل اصطلاحات، مفاهیم و معاریف)، اجتماعی و انسانی بکار رفته در دفتر اول گسترده‌تر از دفتر ششم است؟
۶. مولانا در دو دفتر اول و ششم از آیات و احادیث برای بیان افکار و اندیشه‌های خود به چه میزان بهره‌گیری نموده است.

۱-۱-۲ اهداف

بررسی کمی مفاهیم عرفانی (از جمله اصطلاحات، مفاهیم و معاریف)، اجتماعی و انسانی در دفتر اول و ششم و مقایسه آن با یکدیگر

استخراج لغات، آیات، احادیث و میزان بهره‌گیری مولانا از این آیات و احادیث در دو دفتر اول و ششم

مقایسه ویژگی‌های سبکی (طرز، طریق، شیوه و راه) و مفاهیم مرتبط با آن در محدوده دو دفتر و نیز بررسی کمی بهره‌گیری مولانا از افعال، اسم‌ها و حروف در آغاز ابیات و همچنین میزان استفاده و نحوه بهره‌گیری از ردیف و... مقایسه آنها در دو دفتر

شناخت ساختار کلی دفتر اول و ششم

شناخت ساختار شکنی‌های دستوری موجود در دفتر اول و ششم

استخراج بسامد واژگان دفتر اول و ششم و مقایسه آنها با یکدیگر

۱-۱-۳ سابقه و ضرورت انجام تحقیق

طبق بررسی‌های صورت گرفته در زمینه مثنوی و مولوی شناسی بیش از یک هزار منبع در داخل و خارج از کشور از جمله تفسیر و نقد تحلیل مثنوی محمدتقی جعفری و شرح مثنوی معنوی مولوی رینولد نیکلسون، شرح کبیر انقروی، شرح مثنوی شریف، ساختار معنایی مثنوی معنوی دکتر صفوی و... تألیف و گردآوری شده است لیکن تاکنون به صورت مقایسه‌ای تحقیقی در دفترهای شش‌گانه مثنوی به ویژه دفتر اول و ششم صورت نگرفته است.

۱-۲ مثنوی

در اصطلاح عبارت است از اشعاری که در یک وزن، سروده شود و در هر بیت دو مصراع با یک قافیه آید و شاعران، اغلب مطالب دامنه‌دار، حکایات، افسانه‌ها و یا وقایع تاریخی را در این قالب بیان می‌کنند.

مثنوی از قدیمترین روزگاران در شعر فارسی وجود داشته است و در نخستین نمونه‌های شعر فارسی که یکی از شعرهای شاهنامه مسعودی مروزی است، این قالب مشاهده می‌شود. مولف

تذکره هفت اقلیم معتقد است مثنوی همچون رباعی و غزل از مخترعات عجم است و پیشینیان عرب از ایشان فراگرفته و مزدوجه نام کرده‌اند (شفیعی کدکنی: ۱۳۵۸، ۱۷۴).

مثنوی از همان آغاز تألیف آن، در مجالس رقص و سماع خوانده می‌شد و حتی در دوران حیات مولانا و پس از آن، طبقه‌ای به نام **مثنوی‌خوانان** پدید آمدند که مثنوی را با صوتی زیبا می‌خواندند. بعدها رفته رفته مثنوی در ردیف‌های موسیقی سنتی ایرانی، جایگاه ویژه‌ای به خود اختصاص داد و بدین ترتیب مثنوی در کلیه آوازه‌ها و دستگاه‌های موسیقی ایرانی، محلی از اجرا به دست آورد (زمانی: ۱۳۹۲، ۱۵، ۳۹).

۱-۳ جلال‌الدین محمد مولوی بلخی

جلال‌الدین محمد مولوی بلخی در ۶ ربیع‌الاول ۶۰۴ق / ۵۸۶ ش / ۱۲۰۷ م در بلخ تولد یافت. نام کامل وی محمد ابن محمد ابن حسین حسینی خطیبی بکری بلخی است. و در دوران حیات به القاب «جلال‌الدین»، «خداوندگار» و «مولانا خداوندگار» نامیده می‌شد. در قرن‌های بعد القاب «مولوی»، «مولانا»، «مولوی رومی» و «ملای رومی» برای وی به کار رفت. پدرش محمد بن حسین خطیبی معروف به بهاء‌الدین ولد و سلطان‌العلماء، واعظ و صوفی مسلک بود و مجموعه‌ای از مواعظ وی هم‌اکنون باقی است و معارف بهاء‌ولد نام یافته‌است. این بهاء‌ولد در بلخ به مسند تدریس و فتوا تکیه زده بود و او را سلطان‌العلماء نیز می‌خواندند و در بلخ به حرمت و حشمت می‌زیست اما از خوارزمشاه رنجشی یافت و شاید به خاطر همین رنجش به همراه جلال‌الدین محمد که در آن زمان خردسالی بیش نبود از بلخ خارج شد و چندی در اطراف وحش و سمرقند بود و سپس به حج رهسپار شد و از راه نساپور و بغداد به حجاز عزیمت کرد و پس از بازگشت مدتی در شام رحل اقامت افکند. هنگامی که خورازم و ماوراءالنهر به دست مغول افتاد بهاولد در ارزنجان و سیواس (آسیای صغیر) بود، چند سالی نیز در آن شهر و لارنده به سر برد و در این زمان جلال‌الدین هجده ساله بود. در مدت اقامت در لارنده بود که مادر جلال‌الدین، مؤمنه خاتون، وفات یافت و جلال‌الدین محمد نیز به اشاره پدر گوهرخاتون، دختر شرف‌الدین لالا را به همسری اختیار کرد و چهار سال بعد بهاولد به خواهش سلطان سلجوقی، علاء‌الدین کیقباد، رخت به قونیه کشید و دو سال در آنجا اقامت گزید و سپس وفات یافت. پس از وفات پدر، جلال‌الدین در ۶۲۸ ق / ۱۲۳۱ م که

جوانی ۲۴ ساله بود به خواهش مریدان به مسند تدریس و منبر و عظم بهاولد تکیه زد. یک سالی از وفات بهاولد گذشته بود که سید برهان‌الدین محقق ترمذی از مریدان قدیم به شوق دیدار استاد خود به قونیه رفت اما بهاولد مرده بود و جلال‌الدین که مسند تدریس و فتوا را در دست داشت ارادتی به سیدمحقق یافت و وی نیز را تحت ارشاد و تربیت خویش گرفت. چندی او را به حلب و دمشق فرستاد و اندک‌اندک وی را با معارف صوفیه آشنا ساخت.

محقق ترمذی حدود ۶۳۸ ق / ۱۲۴۰ م وفات یافت و جلال‌الدین چندصباحی از هم‌صحبتی پیری مرشد محروم شد ولی حوزه درس و وعظ وی با حضور مریدانش رونقی یافت. تا ۶۴۲ ق / ۱۲۴۴ م شمس تبریزی که به خاطر جهانگردی‌هایش به شمس پرنده لقب یافته بود، سرنوشت جلال‌الدین را تغییر داد و شوریده حالی را به همراه آورد و مولانا را چنان مجذوب ساخت که وی به جای حضور در جلسه درس و وعظ، مدت‌های مدیدی با شمس خلوت می‌کرد و همین موضوع دشمنی شاگردان و مریدان را برانگیخت و کار به جایی رسید که شمس تبریزی را تهدید کردند و شمس به ناچار از قونیه خارج و به دمشق رفت. مولانا نگران و حتی فرزندش سلطان‌ولد را به دنبال وی فرستاد و او را به قونیه باز گرداند اما این مراجعت دیری نپایید و شمس مجدداً ناپدید شد بعدها شایعه‌یی پدید آمد که شمس به دست مریدان از بین رفته است اما این شایعه در آثار مولانا منعکس نیست (زرین‌کوب: ۱۳۹۰، ۲۳۰). باری غیبت ناگهانی شمس باعث شد مولانا مسند وعظ و تدریس را یکسره ترک کرد و بر خلاف انتظار مریدان از آن پس مولانا خود را به کلی تسلیم وجد و سماع کرد و غزل‌های دیوان شمس یادگاری این شور و هیجان روحانی اوست (همان).

مولانا چندی پس از غیبت شمس به صلاح‌الدین زرکوب دل بست و علیرغم دل‌مشغولی و ناخوشودی‌های شاگردانش وی را نایب و خلیفه خویش ساخت و دختر صلاح‌الدین، فاطمه‌خاتون، را برای پسر خود سلطان‌ولد به زنی گرفت. چنانکه پس از صلاح‌الدین زرکوب نیز حسام‌الدین چلپی، یک اخ‌ی‌زاده کردنژاد ارومیه، که پدرانش از جوانمردان نامدار آن ولایت بودند (فروزانفر: ۱۳۵۴، ۱۰۲-۱۰۴) تا پایان عمر مولانا محبوب و مرید او بود و همین دوستی و شیفتگی بی‌پایان باعث خلق اثر عظیم مثنوی معنوی شد.

سرانجام مولانا در پنجم جمادی‌الآخر ۶۷۲ ق / ۴ دی ۶۵۲ / ۱۲۷۳ م ظاهراً به دلیل تب محرقة (تیفوس) در قونیه چشم از جهان فرو بست. شیخ صدرالدین قونوی بر جنازه‌اش نماز گزارد و

جسدش را در جوار پدرش بهاولد در باغ سلطان یا ارم‌باغچه به خاک سپردند و بنایی هم به نام قبه خضرا به نفقه بزرگان عصر و مریدان بر تربت وی پدید آوردند.

۱-۳-۱ آثار منظوم

الف) مثنوی معنوی. مولانا به تأکید آن را «اصول دین» نامیده است (هذا کتاب المثنوی، و هو اصول اصول اصول الدین) و به عقیده برخی مثنوی معنوی جامع عرفان نظری و عملی است. او خود گفته است: «مثنوی را جهت آن نگفتم که آن را حمایل کنند، بل تا زیر پا نهند و بالای آسمان روند که مثنوی معراج حقایق است نه آنکه نردبان را بر دوش بگیرند و شهر به شهر بگردند.» (محمدی: ۱۳۷۸، ۱۲)

ب) غزلیات. این بخش از آثار مولانا به دیوان شمس تبریزی (یا دیوان کبیر) معروف شده است چراکه پایان و مقطع بیشترین این غزلیات به جای ذکر نام و یا تخلص خود و بر خلاف معمول شعرا به نام شمس تبریزی تخلص کرده است. این غزلیات بر اثر حال و تواجد سروده شده و مریدان آن را یادداشت می‌کردند.

بر اساس نظر نیکلسون، مجموعه غزلیات صوفیانه مولانا در حدود ۲۵۰۰ غزل است که درصد ناچیزی از این غزلیات به زبان‌های یونانی و عربی و ترکی است و عمده غزلیات موجود در دیوان شمس به فارسی سروده شده‌اند که از این میان حدود هزار بیت به عربی و کمتر از دویست بیت به ترکی و یونانی (جمعاً کمتر از یک سوم از یک درصد اشعارش) است (نیکلسون: ۱۳۷۴، ۸۹).

ج) رباعیات. رباعیات مولانا بخشی از دیوان اوست. این قسمت از آثار مولانا در مطبوعه اختر (اسلامبول) به سال ۱۳۱۲ هجری قمری به طبع رسیده و متضمن ۱۶۵۹ رباعی یا ۳۳۱۸ بیت است که بعضی از آنها به شهادت قرائن از آن مولاناست و درباره قسمتی هم تردید قوی حاصل است و معلوم نیست که انتساب به وی درست باشد (همان).

۱-۳-۲ آثار منثور

الف) فیه مافیه. این کتاب مجموعه تقریرات مولاناست که در مجالس خود بیان کرده و در طول سی سال فراهم آمده است. این سخنان توسط پسر او سلطان ولد یا یکی دیگر از مریدان یادداشت شده است. نثر این کتاب ساده و روان است و درون‌مایه‌ای از مطالب عرفانی دینی و اخلاقی دارد.

داستان‌ها و مثل‌های فیه‌مافیه و وجوه بیان مقاصد در موارد کثیر با مثنوی مشابهت دارد. منتهی به مثنوی مفهوم‌تر و روشن‌تر است. زیرا، این اثر به نثر ایراد شده و قید و بندها و کنایات شعری ندارد. کتاب فیه‌مافیه به تصحیح و توضیح دکتر سبحانی، بدیع‌الزمان فروزانفر (تصحیح و تحشیه) و میرزا هاشم خوانساری (۱۳۳۰ق) در چندین نوبت به چاپ رسیده است.

ب) مجالس سبعة. مجموعه مواعظ و مجالس مولانا یعنی سخنانی است که به وجه اندرز و به‌طریق تذکیر بر سر منبر بیان کرده‌است. مولوی در مجالس سبعة به شیوه خطیبان عمل کرده، در آغاز کلام، آیه‌ای از قرآن را آورده و سپس ضمن شرح و تفسیر آن آیه، حدیثی از پیامبر اکرم (ص) را بیان کرده و آن را با شعر و قصه پرورانده است.

نسخه خطی مجالس سبعة در کتابخانه سلیم آقا در اسگدار در استانبول محفوظ و تاریخ کتابت آن سال ۷۸۸ است. اولین بار فریدون نافذ اوزلوق در سال ۱۳۱۵ شمسی اقدام به چاپ آن کرده است. مجالس سبعة را بار دیگر توفیق سبحانی تصحیح کرده و در تهران به چاپ رسانده است.

ج) مکتوبات (مشهور به مکاتیب). مجموعه نامه‌های صد و پنجاگانه مولانا است به معاصرین خود و دو نسخه آن در کتابخانه دارالفنون اسلامبول موجود است. این کتاب به تصحیح دکتر توفیق سبحانی در سال ۱۳۷۱ به چاپ رسیده است.

۱-۴ مثنوی معنوی

مثنوی، مشهور به مثنوی معنوی (یا مثنوی مولوی) سروده مولانا جلال‌الدین محمد بلخی شاعر و صوفی ایران است. این کتاب از شش دفتر، ۲۵۶۳۱ بیت، ۹۴۸ بخش و ۴۲۴ داستان پی‌درپی کوتاه و بلند به شیوه تمثیل تشکیل یافته و یکی از کتاب‌های مهم در زمینه ادبیات عرفانی کهن فارسی و حکمت پارسی پس از اسلام است. دفتر اول مثنوی دارای ۴۰۰۳ بیت، ۱۷۳ بخش و ۴۰ داستان و دفتر ششم شامل ۴۹۱۶ بیت، ۱۴۱ بخش و ۴۷ داستان است. هجده بیت نخست دفتر اول مثنوی معنوی به نی‌نامه شهرت دارد و چکیده‌ای از مفهوم شش دفتر است. این کتاب به درخواست شاگرد مولوی، حسام‌الدین حسن چلبی، در سالهای ۶۶۲ تا ۶۷۲ هجری تألیف شد.

فصل دوم

بررسی اجمالی دفتر اول مثنوی معنوی